

Het militaire einde van de Friese vrijheid: de slag bij Laaxum, 10 juni 1498

J.A. Mol

Dr. J.A. Mol is als medewerker middeleeuwse geschiedenis verbonden aan de Fryske Akademy te Leeuwarden

'Histoire de bataille' is een weinig beoefend genre in Friesland. Voor de Nieuwe Tijd is dat goed te begrijpen. In het begin van de Tachtigjarige Oorlog hebben de Spanjaarden het gebied tussen Vlie en Lauwers nog lang onveilig gemaakt, maar toen ze eenmaal achter de IJssel teruggedreven waren, is daar amper meer gevochten.¹ In de Middeleeuwen was dat anders. Vooral in de veertiende en vijftiende eeuw is heel wat strijd geleverd, zowel tussen de Friezen onderling als tussen hen en vreemde machten, in talloze kleine schermutselingen maar ook in verschillende veldslagen. Strijd, die in de voorhanden zijnde verhalende bronnen vele bladzijden in beslag neemt. Toch is aan de grote middeleeuwse gevechten in Friesland tot dusver nauwelijks aandacht besteed, laat staan aan de kleine.² In feite is alleen de slag bij Staveren van 26 september 1345 bij herhaling serieus bestudeerd.³

- 1 De val van Steenwijk en Groningen, respectievelijk in 1592 en 1594, betekende voor de Friezen het einde van de dreiging van Spaanse invallen. De laatste keer dat zo'n inval grote gevolgen leek te gaan hebben, was in 1586, toen de Staatse troepen bij Boxum, onder de rook van Leeuwarden, Verdugo en zijn Spanjaarden een grote nederlaag toebrochten. Zie F.H.R. Smit, *De slach by Boksum 17 jannewaris 1586. Djiptepunt yn de oarloch fan 1580 oant 1594* (Leeuwarden 1986).
- 2 Wel is aandacht besteed aan de slag bij Kuinre (1396) en aan andere Hollandse militaire operaties tijdens de Friese oorlogen van Albrecht van Beieren, in het proefschrift van A. Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Den Haag 1993). Verder behandelde Oebele Vries onlangs nog de slag bij Oxwerderzijl (1417) waarin tal van Westerlauwerse Friezen omkwamen maar die geen belangrijke politieke gevolgen had: "Enen doetslach an de Westvreezen". Rond de slag bij Oxwerderzijl', in: D.E.H. de Boer, R.I.A. Nip en R.W.M. van Schaik (red.), *Het Noorden in het midden. Opstellen over de geschiedenis van de Noord-Nederlandse gewesten in Middeleeuwen en Nieuwe Tijd* (Assen 1998), 46-60.
- 3 O.a. door G. Groustra, *De slach by Starum* (Bolsward 1978); R. de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Hilversum 1996), 273-308; K. Devries, *Infantry Warfare in the Early 14th Century. Disciplin, Tactics and Technology* (Woodbridge 1996), 145-155. Cf. J.A. Mol, 'Graaf Willem IV, de Hollands-Friese oorlog van 1344/1345 en de Friese kloosters', in: Ph.H. Breuker en A. Janse (red.), *Negen eeuwen Friesland-Holland. Geschiedenis van een haat-liefdeverhouding* (Zutphen-Leeuwarden 1997), 94-108.

Nu heeft de uitkomst van de slag bij Staveren grote gevolgen gehad. Na 1345 was Westerlauwers Friesland 'landsheerloos'. De expedities van Albrecht van Beieren tegen de Friezen in de jaren 1396-1401 hebben daarin geen verandering gebracht. Pas Albrecht van Saksen bleek in 1498 in staat met wapengeweld een eind aan de in 1345 verkregen vrijheid van landsheerlijkheid te maken. Gedurende die periode van 'vrijheid' was de macht *de facto* in handen van groepen edelen, *capitanei* of hoofdelingen genaamd naar hun leidende militaire rol in vetes. Zij beheersten de landsgemeenten en de opkomende landstadjes en bestreden elkaar – niet continu maar toch wel geregeld – in wisselende allianties, die bekend zijn geworden onder de partijnamen van Schieringers en Vetkopers. Op het eind van de vijftiende eeuw leken de Schieringers het onderspit te gaan delven tegen de door Groningen gesteunde Vetkopers; reden voor hen om de hulp van Albrecht van Saksen in te roepen. Zo had Albrecht, toen hij eenmaal voet aan de grond in Friesland had gekregen, vooral af te rekenen met de Vetkopers. De kern van de Vetkoperse partij bestond in de jaren tachtig en negentig uit een groot aantal 'kleine' hoofdelingen die het zwaartepunt van hun macht in noordelijk Oostergo hadden en daarbij geheel Zevenwouden plus een deel van de Zuidwesthoek tot hun invloedssfeer konden rekenen. Verder was Leeuwarden hun bondgenoot, en – belangrijker nog – de stadstaat Groningen die al sinds de jaren twintig van de vijftiende eeuw bezig was zijn eigen vrede aan de Westerlauwerse Friezen op te leggen, eerst in Oostergo en sinds 1492 ook in Westergo. Op het moment dat Albrecht zijn soldaten naar Friesland dirigeerde, beheerste Groningen het oosten en zuiden van Friesland. Als de mannen van Albrechts legeraanvoerder Wilwold von Schaumburg de Groningers en de Vetkopers niet verslagen hadden, had Albrecht uiteindelijk niet door Westergo, Oostergo én Zevenwouden gehuldigd kunnen worden. In drie confrontaties trok Schaumburg met zijn kapiteins aan het langste eind: in april 1498 bij de expeditie naar de Martinistad, op 10 juni in de slag bij Laaxum tegen de 'Woud-Friezen', en in de maanden september en oktober bij de herhaalde belegering van Leeuwarden. Twee jaar later zouden de Saksen nog twee belangrijke slagen leveren om hun heerschappij over de Friese gebieden te behouden: bij Bomsterzijl en bij Franeker, om de opstand van de Friezen neer te slaan. Feit blijft echter dat het fundament van de Saksische macht gebouwd is op Schaumburgs militaire successen in de lente en de zomer van 1498.

In deze bijdrage wil ik het tweede van die gevechten nader analyseren. De slag in kwestie had tot dusver nog geen vaste naam, al heeft men het in navolging van Worp van Thabor meestal over de slag bij Laaxum. Zoals hierna zal worden uitgelegd, vond hij plaats bij Warnzer Zuidburen, niet ver van Laaxum weliswaar maar toch wel binnen het dorpsgebied van Warns, op een uitloper van de Warnzer geestrug. Reden genoeg om voortaan van de slag bij Warns te spreken, als het niet zo was dat dat verwarring zou geven met een eerdere slag aldaar, van 15 september 1494, in het kader van een vete tussen de Galama's en de Harinxma's.⁴ Om het ook voor het grote publiek, dat vanwege de jaarlijkse herdenking op het Rode of Hoge Klif nog steeds de naam van Warns verbindt met de slag bij Staveren van 1345, niet ingewikkelder te maken dan het al is, lijkt het me beter voor het gevecht van 10 juni 1498 toch maar de naam van

4 Worp Tyaerda van Rinsumageest [Worp van Thabor], *Vierde boek der kronijken van Friesland, bevattende de geschiedenis van de vijftiende eeuw*, ed. J.G. Ottema (Leeuwarden 1850), 225-226.

Laaxum aan te houden. Warnzer Zuidburen en Laaxum liggen, hoewel gescheiden door een zompige laagte, trouwens ook dicht bij elkaar.

Het treffen van 10 juni was de enige echte veldslag uit de bovengenoemde serie Saksische militaire inspanningen; een slag die vooral in de ogen van hertog Abrechts rechterhand Wilwold von Schaumburg van beslissende betekenis is geweest. Deze behaalde met een klein legertje Duitse huursoldaten, gesteund door een paar honderd Schieringer Friezen, de overwinning op een grote Vetkoperse overmacht – de bronnen wijzen op een verhouding van tien op één, al lijkt vier op één een realistischer schatting te zijn. De vraag is hoe dat kon gebeuren. De Woud-Friezen en hun bondgenoten die op 10 juni 1498 in de Zuidwesthoek in actie kwamen, waren hoogstwaarschijnlijk niet minder gemotiveerd dan de verbonden Friezen die in 1345 de Hollanders de zee in dreven. Wat maakte dat ze zelfs met een groot overwicht aan manschappen niet tegen de soldaten van Albrecht van Saksen op konden? En wat zegt dat ons over het militaire en politieke succes van de hertog in het algemeen?

Bronnen

Oorkonden en administratieve stukken die licht kunnen werpen op de slag bij Laaxum, zijn niet overgeleverd. De historicus moet het van de verhalende bronnen hebben, waarvan er gelukkig wel een paar voorhanden zijn. Haast alle eigentijdse geschiedwerken besteden aandacht aan de slag, wat een aanwijzing is dat hij van groot belang werd geacht. Alles bij elkaar wordt er in acht kronieken een eigen beschrijving van aangehouden. En met 'eigen' bedoel ik dat elk van die kronieken informatie bevat die niet in de andere kan worden gevonden. De ene kroniekschrijver is mededeelzamer dan de andere, maar hun gegevens vullen elkaar aardig aan, zodat er een betrekkelijk samenhangend beeld van aanloop, verloop en afloop uit hun verhalen gedestilleerd kan worden.

Het gaat om bronnen uit vier verschillende kringen. Het uitvoerigst is een verhaal uit Saksisch-militaire hoek, te weten een vijf pagina's lang hoofdstuk uit de in het Hoog-Duits geschreven biografie van de al genoemde Saksische (overigens uit Franken in Zuid-Duitsland afkomstige) legeraanvoerder Wilwold von Schaumburg. Dat hoofdstuk draagt de titel: *Wie Her Wilwolt der Hauptman den Krieg anfieng und ein grosz Schlacht mit den Friesen bat*. De levensbeschrijving van Wilwold zou volgens de slotbeschouwing van de tekstbezorger pas kort na Sint Joris (23 april) 1507 voltooid zijn geweest. De auteur is anoniem, al wordt wel verondersteld dat het gaat om Wilwolds zwager, de Frankische ridder Ludwig von Eyb zum Hertenstein.⁵ Het is in elk geval duidelijk dat de schrijver veel informatie uit de eerste hand had. Dat blijkt niet alleen uit de grote hoeveelheid details over bijvoorbeeld tactiek en financiën, maar ook uit de aristocratische en militaire trots, die de hoofdpersoon op zowat elke bladzijde uitstraalt. Het lijkt haast alsof het een autobiografie betreft die door een ander in de derde persoon is geschreven.

Een meer afstandelijke berichtgeving is te vinden in vier kronieken uit het Windes-

5 A. von Keller ed., *Die Geschichten und Taten Wilwolts von Schaumburg* (Stuttgart 1859). Cf. W. Rose, 'Die deutschen und italienischen schwarzen (großen) Garden im 15. und 16. Jahrhundert', *Zeitschrift für historische Waffenkunde* 6 (1912-1914), 73-97:78.

heimer klooster Thabor bij Sneek, dat min of meer tot het Schierings-Saksische kamp gerekend kan worden. Geen van de auteurs van deze kronieken presenteert zichzelf overigens als een felle aanhanger van het nieuwe bewind, al laten ze alle vier wel hun waardering doorschemeren voor de rust en vrede die de Saksen uiteindelijk in Friesland brachten. De bekendste van die kronieken zijn de al eerder genoemde, in het Middelnederlands geschreven, werken van Worp en Peter van Thabor, die in de tijd waarover het hier gaat als kloosterling in Thabor verbleven.⁶ Hun verhalen, die respectievelijk doorlopen tot 1523 en 1527 en waarin veel eigen waarnemingen verwerkt zijn, hebben dezelfde teneur. Ze hebben ook een aantal feitelijke gegevens over de slag gemeenschappelijk, maar de een geeft namen en bijzonderheden die de ander niet heeft. Hetzelfde geldt voor de overige twee, nog niet gepubliceerde Latijnse kronieken uit Thabor, te weten de kroniek van Henricus Goude en een anonieme Latijnse kroniek onder de titel *De Phrisonum gestis*, waarvan nog niet zo lang geleden kon worden vastgesteld dat hij ook in het klooster Thabor werd opgetekend. De kroniek van Henricus (1469/70-1522), die evenals Worp kanunnik van Thabor was, besloeg oorspronkelijk de jaren tot 1508-1509, maar werd later bewerkt en aangevuld tot 1522.⁷ De andere, anonieme kroniek loopt tot 1524. De basisgegevens zijn gelijk aan de kronieken van Worp en Peter van Thabor, maar er worden enkele interessante details in gevonden die in de verhalen van de bekende Thaborieten ontbreken.⁸

Als pro-Saksisch is dan nog een kloosterkroniek te duiden uit een heel andere traditie, te weten de in het Latijn geschreven *Prelarius*. Die bevat een overzicht van de ruzies en veten in de Zuidwesthoek, in en om de verenigde Benedictijnse kloosters van Staveren en Hemelum.⁹ Het eerste deel is geschreven door de in 1494 tot abt benoemde en in 1516 aan de pest gestorven Jakob van Oest. Het tweede staat op naam van Jakobs kapelaan Paulus Rodolphi van Rixtel. Zijn tekst wordt gedateerd op het jaar 1517. Beide schrijvers verbleven in 1498 in het klooster Hemelum, niet ver van het slagveld. Tezamen bestrijken hun verhalen de periode 1485-1515. In de literatuur is de kroniek bekend geworden via de vertaling van J.G. Ottema uit 1855, die overigens niet vrij is van fouten en omissies. De Latijnse basistekst wacht nog op uitgave.¹⁰

Daarnaast kennen we nog twee bronnen met een Vetkoperse kleur: het *Boeck der partijen* van de uit Oldeboorn afkomstige Jancko Douwama de jongere, en de *Chronickel der Vriessche Landen ende der stad Groningen* van de Groninger patriciër en stadsbestuurder Sicke Benninge.¹¹ De en schrijft vanuit een Zuid-Fries perspectief, de tweede heeft

6 Zie de literatuuropgave bij M. Carasso-Kok, *Repertorium van verhalende historische bronnen uit de middeleeuwen. Heiligenlevens, annalen, kronieken en andere in Nederland geschreven verhalende bronnen* (s-Gravenhage 1981), nrs. 349 en 411.

7 Ibid. nr. 278. De autograaf is Universiteitsbibliotheek Groningen, hs. 129.

8 Het betreft hier het handschrift *De Phrisonum gestis*, Rijksarchief in Friesland te Leeuwarden, familiearchief Schwartzenberg, inv.nr. 3992. Verdere gegevens bij Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 270. Er is nog geen onderzoek naar de tekst gedaan. Voor een paar voorlopige observaties zie het commentaar van H.D. Meijering bij zijn uitgave van de Oud-Friese kroniekjes die in het verder Latijnse handschrift gebonden zijn: *Oudfriese kronieken uit het handschrift Leeuwarden RA Schw. 3992*, 2 dln. (Amsterdam-Kiel 1986), 5-7. Er is dringend behoefte aan een verantwoorde editie.

9 Carasso-Kok, *Repertorium*, nr. 344.

10 Het enige handschrift is een 16e-eeuwse copie: Provinciale Bibliotheek Friesland, Leeuwarden, hs. 1383.

11 E.O.G. Haitzma Mulier en G.A.C. van der Lem, *Repertorium van geschiedschrijvers in Nederland, 1500-1800* (Den Haag 1990), nrs. 147 en 45; E.H. Waterbolk, *Twee eeuwen Friese geschiedschrijving. Opkomst, bloei en*

uiteraard meer oog voor de Groninger belangen. De omstreeks 1465 geboren Sicke Benninge stelde zijn *Chronickel* op schrift in de jaren 1505-1528, maar het relaas over wat er in 1498 gebeurde schreef hij stellig al in het begin van die periode. Jancko Douwama, die pas in 1482 ter wereld kwam, componeerde zijn tekst eerst in de tijd dat hij in Vilvoorde gevangen zat, dat wil zeggen na 1523. Hij moest meer dan Benninge op zijn geheugen te zeil gaan en daarbij ook nog teruggrijpen op hetgeen hij van anderen had vernomen; in 1498 zal hij immers nog te jong zijn geweest om zelf aan de gevechten deel te nemen. Tot slot kan nog gewezen worden op de *Cronica der Frezen* van de Oostfrieze hoofdeling Eggerik Beninga, geschreven in de jaren veertig en vijftig van de zestiende eeuw.¹² Zijn korte relaas over de slag bij Laaxum lijkt hij ontleend te hebben aan een “westersche cronica”, waarmee wel Worp van Thabor bedoeld zal zijn. Wel geeft hij veel eigen informatie over de voorafgaande bedreiging van de stad Groningen door de Duitse huurlingen onder leiding van Neithard Fuchs.

De aanloop

Begin 1498 heerste er in Friesland een zekere rust, sinds ongeveer een jaar.¹³ Eind 1496 was het de Schieringers gelukt met hulp van huurlingen uit het leger van Albrecht van Saksen de Groningers uit Westergo te verdrijven. Het resultaat van die strijd was een stilzwijgende wapenstilstand waaraan beide partijen zich goed hielden. De Schieringers hadden hun overwinning echter op krediet behaald. Om Duitse soldaten naar Westergo te krijgen – voor wie ze natuurlijk ook nog flink moesten betalen – hadden ze Albrecht van Saksen beloofd hem te zullen steunen in zijn streven de heerschappij over Westergo te verwerven. En op die toezegging zou de hertog vroeg of laat terugkomen. In februari zag Albrecht, die voor keizer Maximiliaan plannen maakte om de strijd tegen hertog Karel van Gelre opnieuw te organiseren, kans om iets van zijn ambities voor Friesland te realiseren.¹⁴ Op dat moment was er in Gelre juist een soort pauze in de vijandelijkheden. Maximiliaans zoon Filips had op 22 december 1497 een bestand gesloten met Karel van Gelre, met als gevolg dat Albrecht zijn Grote Garde, zoals zijn huurleger van vierduizend tot vijfduizend man vanaf 1494 werd genoemd, voorlopig niet nodig had. Omdat ook hij zijn mannen steeds op contractbasis inhuurde, kon hij hen wel even missen en waren zij beschikbaar voor andere klussen. Het ging in eerste instantie om zo'n vijftienhonderd landsknechten die in Harderwijk “op levering” lagen. Worp van

verval van de Friese historiografie in de zestiende en zeventiende eeuw (Groningen-Djakarta 1952), 3-5. Zie voor Jancko Douwama verder M. Kist, 'Centraal gezag en Friese vrijheid: Jancko Douwama's strijd voor de Friese autonomie', in: J. Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân. Staat en macht, 1450-1650* (Hilversum-Leeuwarden 1999), 107-125. Het genoemde werk van Benninge: *Chronickel der Vriescher landen, en der stadt Groningen*, in: M. Brouerius van Nidek, *Analecta medii aevi* (Amsterdam-Middelburg 1725), 1-432, vormt eigenlijk het derde deel van Benninges kroniek, waarvan een integrale uitgave wordt voorbereid door F.A.H. van den Hombergh en A.J. Rinzema. Laatstgenoemde bereidt over Benninge ook een dissertatie voor. Zie voor een introductie A.J. Rinzema, 'Van Emo tot Ubbo: Groninger en Oostfrieze geschiedschrijvers', in: O.S. Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het gebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland* (Groningen-Leer 1992), 141-168.

12 *Cronica der Frezen* I, ed. L. Hahn en H. Ramm (Aurich 1961), 398-401, 408-409.

13 Voor het volgende steun ik voornamelijk op O. Vries, *Het Heilige Roomse Rijk en de Friese vrijheid* (Leeuwarden 1986), 171-177.

14 Over Albrecht: W.P. Blockmans, 'Albrecht III, hertog van Saksen', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek V* (Brussel 1972), kol. 14-22; O. Sperling, *Herzog Albrecht der Beberzte von Sachsen als Gubernator Frieslands* (Leipzig 1892).

Thabor schrijft dat Albrecht zijn kapiteins heimelijk instructie gaf hun diensten om niet (dat is: “op vrije roverije”) aan te bieden aan de in Zwolle verblijvende Vetkoperse balling Tjerk Walta van Tjerkwerd en met hem naar Friesland te trekken – niet om Tjerk Walta weer in het zadel te helpen, maar vooral om door roven en brandschatten zo’n chaos te veroorzaken dat de Schieringers die Albrecht al eerder om steun hadden gevraagd, hem wel zouden moeten smeken om als landsheer-in-spe een einde aan het geweld te maken.¹⁵ In de visie van Worp heeft Albrecht dus het initiatief genomen. Jancko Douwama daarentegen meent dat Tjerk uit eigen beweging contact met Albrechts huurlingen heeft gezocht, via zijn vertrouweling, de Workumer burger Jarich Harings.¹⁶ In dat geval maakte Albrecht eerder van de gelegenheid gebruik dan dat hij die zelf creëerde (namelijk om zijn mannen op afstand te kunnen sturen zonder dat het hem een cent kostte). Eerlijk gezegd lijkt mij dat laatste meer voor de hand te liggen. Albrecht was beslist een berekenend veldheer en staatsman, maar dat hij al van tevoren zo’n ingewikkeld dubbelspel met Tjerk Walta als onnozele pion zou hebben uitgewerkt, acht ik onwaarschijnlijk.

Met opzet gestuurd of meer *ad hoc* begeleid, de huursoldaten in het gevolg van Tjerk Walta speelden met hun woeste terreur Albrecht in elk geval in de kaart.¹⁷ Vanaf 9 februari dreven ze de Schieringers zo in het nauw, dat dezen eind maart besloten de Saksische hertog als hun heer en beschermer aan te nemen. De troepenmacht van Tjerk Walta was op dat moment al aangegroeid tot vierduizend man, terwijl de Schieringers niet meer dan een paar honderd soldaten tot hun beschikking hadden, die tevoren overigens ook al deel van Albrechts strijdmacht hadden uitgemaakt. Dat kleine Schieringer huurlegertje ging het gevecht met de mannen van Walta zoveel mogelijk uit de weg. De ene wolf wilde immers de andere niet bijten, zo merkt Worp van Thabor in dit verband treffend op.¹⁸ Deze mannen stonden onder bevel van Neithard Fuchs, een van de meest kundige en gevreesde landsknechtversten van zijn tijd. Toen het zover gekomen was dat Westergo Albrecht als erfheer erkende, gingen de landsknechten van Tjerk Walta plotseling over in Saksische dienst. Zij wisselden dus van partij en kwamen onder het commando van diezelfde Neithard Fuchs. Deze werkte nauw samen met, en kreeg zijn instructies van Albrechts commissaris en rechterhand Wilwold von Schaumburg. Omdat hij voorlopig voor de keizer nog geen actie in Gelre hoefde te ondernemen, kon Albrecht het zich veroorloven zelf op korte afstand de Friese ontwikkelingen te volgen vanuit de stad Medemblik, die hij van zijn opdrachtgever in pand hield zolang deze zijn krijgsschuld aan hem nog niet had betaald.

De grote nieuwe legermacht had begin 1498 heel Westergo onder controle en zette toen meteen de aanval in op Oostergo. Fuchs liet Leeuwarden links liggen en wist op 13 april Dokkum te bezetten. Daarna trok hij met zijn mannen over de Lauwers en stootte door tot aan Selwerd, onder de muren van de stad Groningen, die uiteindelijk

15 Worp van Thabor, *Vierde boek*, 269, 274, 282.

16 *Jancko Douwama's geschriften*, ed. F.D. Fontein en H. van Amersfoort (Leeuwarden 1849), 92-93.

17 Het lijkt geen twijfel dat de huurlingenleiders rekening hielden met de ambities van Albrecht. Als ze tijdelijk geen opdrachtgever hadden, leefden ze gewoonlijk van “vrije roverije”, het liefst in een land dat vijandig was aan de heer die hen het vaakst in dienst nam. Zie voor die handelwijze bijvoorbeeld het relaas in de biografie van Wilwold von Schaumburg over de (niet gedateerde) plundertocht van Neithard Fuchs en zijn landsknechtenformatie in Gelre en het Sticht: Keller, *Die Geschichten und Taten*, 163-166.

18 Worp van Thabor, *Vierde boek*, 239.

als de belangrijkste tegenstander van het nieuwe Saksische bewind in Friesland werd gezien. De Groningers voelden zich zo door Fuchs bedreigd dat ze, samen met de prelaten en hoofdelingen van de Ommelanden, op 28 april een zeer vernederend akkoord met hem sloten. Dat akkoord hield onder meer in dat Groningen Fuchs en de collega-kapiteins, onder wie jonker Thomas Slentz, Jürgen Kobeler, Johan van Alphen en grote Ailt van Petkum, binnen een paar weken meer dan 30.000 rijns gulden zouden betalen en daarbij afstand doen van al hun rechten op en in Westergo en Oostergo.¹⁹ Zo kwam er, in de woorden van Oebele Vries, “in opvallend korte tijd en bovendien vrijwel zonder slag of stoot een einde aan de tot voor kort onwankelbaar lijkende positie van Groningen in Oostergo”.²⁰

Na die actie trok Fuchs zich over Dokkum terug naar Westergo, om in Harlingen het grootste deel van zijn mannen af te danken. Schaumburg hield voor hertog Albrecht slechts zo'n duizend landsknechten in dienst. Er is wel verondersteld dat hij dat deed omdat de andere soldaten nodig waren voor een nieuwe oorlog van Maximiliaan tegen Frankrijk.²¹ Dat is echter de vraag. Het ligt veel meer voor de hand dat Schaumburg hen kwijt wilde om geld uit te sparen. De paar duizend huurlingen die hij ontsloeg, treffen we in mei immers aan in het Oversticht, waar ze voor bannerheer Hendrik van Wisch een vete met de bisschop van Utrecht moesten uitvechten.²² Albrecht van Saksen had zelf ook niet veel voor de verovering van Friesland te spenderen. In de biografie van Wilwold von Schaumburg wordt duidelijk gemaakt dat de hoofdpersoon daarvoor maar een beperkt bedrag van de hertog kreeg.²³ Met ongeveer duizend man moest de Saksische heerschappij wel verder verstevigd kunnen worden, zo was blijkbaar de calculatie. Daarbij moeten we wel bedenken dat Schaumburg de meest ervaren gevechtseenheden in dienst hield. Het waren eerste klas landsknechten die in Friesland bleven. Dat kan daaruit worden afgeleid dat niet alleen Neithard Fuchs maar ook andere gevreesde 'condottieres' zoals de reeds genoemde Thomas Slentz (die na de dood van Fuchs de Grote Garde verder zou aanvoeren), Wilhelm von Harras, Bernhard Metsch en Hans Grombach hier nog na 14 mei als Saksische legeraanvoerders actief waren.²⁴ Zij hadden volgens Worp “oeverlandtsche” knechten in dienst, lieden dus die uit Zuid-Duitsland afkomstig waren. Tezamen lijken ze inderdaad de harde kern gevormd te hebben van Albrechts huurlingenleger.

Intussen was Schaumburg er door pressie en overreding in geslaagd het sterke slot van de Sjaerda's in Franeker te bemachtigen en van een bezetting te voorzien.²⁵ Daarna

19 Eggerik Beninga, *Cronica*, 400.

20 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 177.

21 Ibid.

22 C.A. van Kalveen, *Het bestuur van bisschop en Staten in het Nedersticht, Oversticht en Drenthe, 1483-1520* (Groningen 1974), 90 sq.; J.H.P. Kemperink, 'Aus der Geschichte der "Grossen Garde"', *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte* 82 (1958), 253-264:253 sq.

23 De auteur heeft het over 1.500 "Rüstgulden" (rijns gulden?). Dat is echter een bedrag waar hij niet veel mee kon beginnen, als men weet dat de gemiddelde huursoldaat drie tot vier rijns gulden per maand vroeg en ook kreeg. Misschien wordt hier zo'n laag bedrag opgevoerd om de prestatie van Wilwold nog meer glans te geven: Keller, *Die Geschichten und Taten*, 168.

24 Dat jonker "Slens" en jonker Hans Grombach met Wilwold in Friesland gekomen zijn, wordt vermeld door Worp van Thabor, *Vierde boek*, 305. Over Thomas Slentz: W. Lammers, *Die Schlacht bei Hemmingstedt. Freies Bauerntum und Fürstenmacht im Nordseeraum* (Heide 1982), 68-71.

25 A. Jager en M. Schroor, 'Het Sjaerdemaslot te Franeker', *Fryslân. Nieuwsblad voor geschiedenis en cultuur* 4

was het voor hem zaak Leeuwarden tot huldiging te dwingen en de weerstand in Gaasterland en Zevenwouden te breken. Aan dat laatste gaf hij prioriteit. Omdat het verzet het sterkst was in het Boornegebied, voerde hij zijn mannen op 1 juni naar Akkrum, daarbij vergezeld van een paar honderd Friezen onder leiding van de Schieringer hoofdelingen Doeke Hemmema, Hero Hottinga, Goslick Juwanga en Hessel Martena. Het lukte de Woud-Friezen echter om Schaumburgs schepen met schiettuig en proviand bij Terhorne tegen te houden, zodat deze moest besluiten zich op Sneek terug te trekken. Zonder artillerie durfde hij de Lage Wouden niet in te gaan. Dan leek het hem beter de vijand naar de Zuidwesthoek te lokken, waarheen hij zijn materiaal blijkbaar wel probleemloos kon vervoeren. Op Sint Bonifatiusdag (5 juni) trok hij met zijn legertje naar Staveren.²⁶

De inleidende bewegingen

In de biografie van Schaumburg zijn de plaatsnamen wat cryptisch weergegeven. De auteur noemt de uitvalsbasis van zijn held "ein ort bei Staber, heist dat Geisterlant", dus een plaats bij Staveren met de naam Gaasterland.²⁷ Dat we dat precies andersom moeten lezen, blijkt uit de daarop volgende beschrijving van de topografie van het stadje: het werd aan drie zijden omgeven door de zee en aan de vierde zijde door een diepe gracht en een groot moeras, zodat men er alleen langs een smalle dijk kon komen. De boodschap van die beschrijving lijkt te zijn dat de stad zich heel goed voor een verdedigende tactiek leende. Schaumburg en Fuchs waren er evenwel niet op uit zich te laten belegeren. Daarvoor hadden ze geen geld en proviand genoeg.²⁸ Bovendien moesten ze er rekening mee houden dat hun ondertal bij een belegering, die immers op een groot aantal kleine gevechten kon uitlopen, een ernstig nadeel zou vormen, want dat ze getalsmatig in de minderheid waren is zonneklaar.

De auteur van de Schaumburg-biografie weet heel precies te melden dat zijn hoofdpersoon niet meer dan 953 man in slagorde op kon stellen. Naar alle waarschijnlijkheid slaat dat cijfer alleen op de Duitse huursoldaten die rechtstreeks onder zijn gezag stonden en die volgens Worp van Thabor en Henricus Goude zo'n duizend man sterk waren.²⁹ Daarbuiten kon hij rekenen op de eerder genoemde hulptroepen van vijfhonderd tot zeshonderd Schieringse Friezen, al worden die in het verhaal van Schaumburg eigenlijk niet genoemd.³⁰ Aan tegenstanders hadden ze volgens de *Ge-*

(1998), 21-23.

26 Peter Jacobsz. van Thabor, *Historie van Vrieslant*, ed. H. Amersfoort en H.W.C.A. Visser, *Archief voor vaderlandsche, inzonderheid Vriesche geschiedenis, oudheid- en taalkunde* 1-2 (1824-1827), 1-110, 125-264, herdruk met een inleiding door R. Steensma (Leeuwarden 1973), 133, en *De Phrisonum gestis*, 146, noemen naast Staveren ook Workum.

27 Keller, *Die Geschichten und Taten*, 169: "... wolches an den dreien seiten mit der offenwaren sehe und am viertn ort mit einem grossen moss und tiefen umbegeben, derhelb niemant, den auf eim einge weg, dar zue komen kan".

28 Ibid. Volgens *De Phrisonum gestis*, 146, trok Schaumburg "sine omnibus copiis", dus zonder voorraden, naar Staveren.

29 Worp van Thabor, *Vierde boek*, 299, 301. Henricus Goude, [Kroniek], UB Groningen, hs. 129, f. 184v. *Proeliarius of strijdboek, bevattende de jongste oorlogen in Friesland*, tr. J.G. Ottema (Leeuwarden 1855), 44, vermeldt slechts 600 man. Sicke Benninge, *Chronickel*, 25, noemt een getal van 8.000, maar hij heeft duidelijk een nul te veel geschreven omdat hij een eindje verder spreekt over een verhouding van tien op één in het nadeel van de Saksen.

30 Peter van Thabor, *Historie*, 132-133, heeft het over 600 of 700 knechten en 500 of 600 Friezen. Henricus

schichten und Taten Wilwolts von Schaumburg te maken met ruim tienduizend Friezen, in twee formaties van respectievelijk zesduizend en vierduizend man. De Thaborse kronieken hebben zelfs over vijftienduizend “Woldtluyden”, maar de auteur van *De Phrisonum gestis* schrijft er meteen bij dat dit aantal hem onwaarschijnlijk hoog voorkomt, omdat uit de Wouden en Gaasterland nooit zoveel man konden worden opgeroepen.³¹

De kern van de Vetkoperse strijdmacht werd dus gevormd door het leger van Zevenwouden, welk gebied in die tijd bestond uit de zeven grietenijen Utingeradeel, Doniawerstal, Haskerland, Aengwirden, Schoterland, Oosterzeeïngerland (= Lemsterland) en Mirdumerland.³² Gaasterland werd nog niet tot Zevenwouden gerekend en wordt dus apart door de kroniekschrijvers genoemd. De mannen van Zevenwouden hadden volgens Worp van Thabor behalve Gaasterland ook Stellingwerf, Smallingerland en Opsterland bereid gevonden met hen tegen de Saksen op te trekken. We mogen daar vermoedelijk ook nog wel een deel van Hemelumer Oldeferd bij rekenen, omdat de *Proeliarius* meldt dat Douwe Galesz Galema van Koudum tot de leiders van de Woud-Friezen behoorde. Verder zonden de bestuurders van Zevenwouden boden naar Leeuwarden en, volgens Jancko Douwama, ook naar het Gronings Westerkwartier om bondgenoten te zoeken in die gebieden die door de landsknechten een paar maanden tevoren geplunderd en gebrandschat waren. Sicke Benninge is de enige die de Ommelander participanten noemt: Langewold en Vredewold, naast de Friese grietenij Achtkarspelen. Worp van Thabor weet verder nog te melden dat de Leeuwarders op hun beurt Rauwerderhem, Idaarderadeel en de Zuider- en Noordertrimdelen van Leeuwarderadeel opriepen hen in de Wouden te volgen om de Duitsers het land uit te drijven.³³ De Leeuwarders zouden op die wijze een strijdmacht van driehonderd knechten en burgers op de been gebracht hebben, waarmee ze op zaterdag 9 juni naar het zuiden trokken.

Wat nu dat getal van vijftienduizend strijders in totaal betreft: dat konden de dunbevolkte landen van Zevenwouden c.a. omstreeks 1500 absoluut niet bij elkaar brengen. Zelfs een omvang van tienduizend kan niet bereikbaar zijn geweest. Ziet men naar het getal weerbare mannen dat voor vier van de vijftien grietenijen bekend is uit de monstercedelen van 1552, namelijk van Achtkarspelen (231), Gaasterland inclusief Mirdumerland (196), Lemsterland (223) en Doniawerstal (268), dan komen we alles bijeen genomen op 918 man: nog geen duizend dus.³⁴ Die grietenijen waren wel niet

Goude, [Kroniek], UB Groningen, hs. 129, f. 184v, spreekt over 1.400 soldaten in totaal, hetgeen minus de 1.000 Duitse huurlingen die hij noemt, het totaal aan Friese bondgenoten op 400 zou brengen. Schaumburgs biograaf noemt de Friezen niet, behalve wanneer hij moet melden dat Schaumburg de raad kreeg van een Fries “ires Tails” om naar Warns te trekken. Hoe groot dat Schierings-Friese “Tail” was, wordt niet vermeld: Keller, *Die Geschichten und Taten*, 170.

31 *De Phrisonum gestis*, 146: “nam collectus erat in terra Geestensis ingens exercitus ut aiunt quindecim milium virorum ex Silvanis et Geestensibus, quod mihi haud verisimile aparet tantum exercitum ex illis partibus rogi potuisse”.

32 Vries, *Het Heilige Roomse Rijk*, 68-69.

33 Worp van Thabor, *Vierde boek*, 300.

34 J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische ontwikkelingen van 1500 tot 1800*, 2 dln. (Leeuwarden 1973), I 24 sq.; II, tab. II.1. En dan moet nog worden bedacht dat de bevolking in 1552 al groter was dan in 1500, en dat niet ook iedereen van de mannen die in de monsterlijsten van 1552 voorkomen evenveel gevechtswaarde werd toegedicht: voor Lemsterland bijvoorbeeld wordt maar voor 106 van de 223

de dichtst bevolkte van de Wouden, maar als wij voor de overige ruim schatten, terugrekenend vanaf 1744, met een hoge omrekeningsfactor, dan brengt ons dat op amper zesduizend lieden die een wapen konden hanteren, exclusief misschien de driehonderd man uit Leeuwarden en omgeving.³⁵ Zesduizend Woud-Friezen op circa duizend landsknechten en vijfhonderd Schieringer Friezen: dat geeft een verhouding van zowat vier op één. Sicke Benninge heeft het over tien op één, maar echt goed kan hij niet geteld hebben.³⁶

Op het moment dat Schaumburg met zijn troepen Staveren verliet, wist hij het precieze aantal van zijn tegenstanders natuurlijk niet. Dat hij met een overmacht te maken zou krijgen, kan hem echter niet zijn ontgaan. We mogen aannemen dat dat juist reden voor hem was om slag te leveren in het open veld. Hij wist van Neithard Fuchs dat zijn strijders superieur waren in zulke gevechten. Fuchs had immers twee en een half jaar eerder, op 14 januari 1496, dezelfde Woud-Friezen een grote nederlaag toegebracht op het galgenveld bij Sloten. Toen had hij met achthonderd landsknechten tegen een overmacht van – naar men zegt – achtduizend man gevochten en uiteindelijk de zege behaald door zijn slagorde gesloten te houden en het met hagel geladen belegeringskanon van Sneek als veldartillerie te gebruiken. Met die overwinning in gedachten moet de troep van Schaumburg vol zelfvertrouwen op mars zijn gegaan, te meer omdat aangenomen kan worden dat Fuchs nog vrij veel mannen in zijn gevolg had die de slag bij Sloten als overwinnaars hadden meegemaakt.

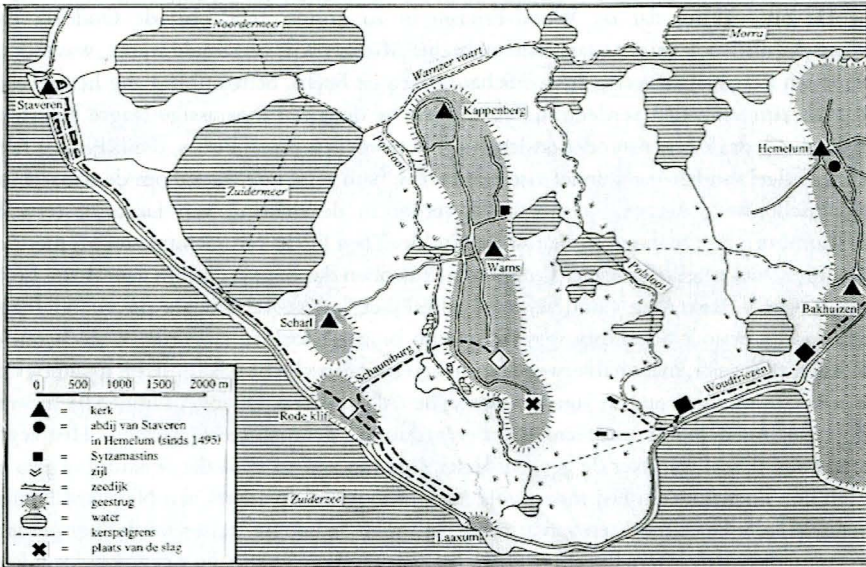
Volgens het verslag van Wilwold von Schaumburg is hij in de nacht van zaterdag op zondag, op 10 juni, om twee uur, op pad gegaan. Welke weg hij en zijn mannen precies namen wordt niet gezegd, maar het kan haast niet missen dat dat langs de zeedijk naar het Rode of Hoge Klif is geweest, vooral omdat men op het Hoge Klif een prima gelegenheid heeft om ver om zich heen te zien en de stand van zaken op te maken. Peter van Thabor zegt trouwens met zoveel woorden dat de slag 's ochtends om vier of vijf uur op het Hoge Klif begon.³⁷ Schaumburgs verslag meldt dat hij zijn vijanden vanuit Staveren ongeveer een mijl tegemoet trok. Nu is een Duitse mijl in de Middeleeuwen

genoemde mannen gezegd dat ze "bekwaam en nut tot het oorlog indient van noden sijn solde" waren.

35 Voor 1744 zijn precieze bevolkingsgetallen bekend uit de zogenaamde quotisatiekohieren: zie de cijfers bij Faber, *Drie eeuwen Friesland* II tab. II.3. Voor de vier genoemde grietenijen waarvan we het aantal weerbare mannen in 1552 kennen (918), tellen we in 1744 tezamen 9366 inwoners. 918 op 9366 levert een verhouding op van ruim 1:10. De overige Woudgrietenijen hadden in 1744 een gezamenlijke bevolking van 22.212. Gedeeld door tien zouden die dus in 1552 2.221 man op de been hebben kunnen brengen. 918 plus 2.221 is 3.139. Daar kwamen nog de mannen uit Leeuwarden, Leeuwarderadeel, Idaarderadeel en Langewold bij, maar veel meer dan 2.500 zullen die zeker niet hebben geteld. Ook via een andere berekening komen we niet hoger uit. Faber geeft een bevolking van 75.000 voor geheel Friesland in 1511. Nog geen derde daarvan kan in het veenweidegebied en de Wouden hebben gewoond: Faber, *Drie eeuwen* I, 24; II, tab. II. 13 (verhouding voor 1689). Gaan we dan toch uit van 25.000 inwoners voor die zeer grote regio en delen we dat cijfer door vijf om op de weerbare mannen uit te komen, dan is 5.000 man wel het maximum dat onder de wapens kon worden gebracht, met nog hooguit 1.000 extra uit Langewold en Vredewold.

36 Sicke Benninge, *Chronickel*, 25.

37 Peter van Thabor, *Historie*, 134. Op grond van het verslag in de Schaumburg-biografie kwam Sperling tot de conclusie dat de slag plaatsvond tussen Staveren en Laaxum, dus op het Hoge Klif: *Albrecht der Beberzte*, 12. Het is op zijn minst ironisch dat precies op de plaats waar de Friese Beweging elk jaar de overwinning op de Hollanders in 1345 (die niet bij het Rode Klif maar ten westen van Staveren werd behaald), en daarmee het behoud van de Friese vrijheid, herdenkt, de slag begonnen is die de Friezen uiteindelijk het verlies van hun vrijheid zou bezorgen.

Afb. 1: Kaartje van de slag bij Laaxum (tekening auteur).

haast zeven en een halve kilometer, wat in dit geval te veel lijkt omdat na zo'n afstand de mannen bij het Mirnzer Klif geweest zouden zijn, en dat was nu juist de plek waar de hoofdmacht van de Woud-Friezen zich had verzameld en nog op versterking wachtte. Dat wil zeggen, de voorhoede van Schaumburg werd bij het ochtendgloren een grote vijandelijke macht gewaar bij een zijk, waarmee men – zo wordt voor de niet met waterstaat vertrouwde lezers uitgelegd – water uit en in het land kan laten stromen. De enige sluis die de Friese waterstaatshistorici Rienks en Walther in die omgeving kennen, was de zijk in wat sinds 1663 de Ouddijk heet, bij de Kolk achter de Wielpolder, even ten noorden van Rode Schuur (zie het kaartje).³⁸ Deze zijk was in 1584 “van oldts” in onderhoud bij de grietenij Wymbritseradeel, die er blijkbaar belang bij had via dit technisch kunstwerk overtalig water van de Fluessen en de Morra te kunnen lozen.³⁹ Het is duidelijk dat de functie van de zijk verder was om bij eb het water uit de lage landen tussen de geestuggen van Warns en Hemelum-Bakhuizen kwijt te raken. Als men weet dat het om een zijk gaat, kan men deze plaats vanaf het Hoge Klif bij goed zicht duidelijk zien. Ik houd het er daarom op dat Schaumburg zijn formatie eerst halt heeft laten maken op het Hoge Klif. Wat de eerste landsknechten en later ook hun aanvoerders van daaraf zagen, was een woud van spiezen of pieken, gedragen door Woud-Friezen. Het was door de lengte van die steekwapens dat men ze zo goed kon waarnemen, zo wordt verteld. De Friezen hadden namelijk buitengewoon lange pieken van meer dan vijf meter, met onderaan een ronde schijf of een blokje, omdat ze hun wapen ook gebruikten als polsstok om mee te ‘fierljeppen’.⁴⁰

38 K.S. Rienks en G.L. Walther, *Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân*, 2 dln. (Leeuwarden 1954) I 397.

39 *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland IV*, ed. G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg (Leeuwarden 1782), 506.

40 Keller, *Die Geschichten und Taten*, 169: “Der [Schaumburg] besach sie selbst, liess sich beduncken das er

De ontdekking dat de Woud-Friezen in zo groten getale bij de Ouddijk en waarschijnlijk ook verder naar achteren bij het Mirnzer Klif verzameld waren, was reden voor een kort krijgsoverleg tussen Schaumburg en Fuchs. Schaumburg zag het gevaar dat als zijn eenheden verder zouden trekken, ze door een moerassige laagte moesten gaan die door de tegenstander onder water kon worden gezet. Fuchs, die blijkbaar het tweede deel van het leger onder zijn hoede had, nam eerst nog de tijd om de situatie in oegenschouw te nemen, vermoedelijk verder in de richting van Laaxum, terwijl Schaumburg zijn mannen in slagorde opstelde. Toen Fuchs terugkwam zou hij met de woorden “des ungeziffer ist vill” opgemerkt hebben dat het verschil in aantal wel heel groot was.⁴¹ Rekening houdend met zowel het lastige terrein als de vijandelijke overmacht besloot Schaumburg volgens zijn biograaf toch in slagorde op de Woud-Friezen af te gaan, maar halverwege om te keren en een vlucht te simuleren teneinde de Friezen, in wanorde op hen jagend, voorbij de zijl te lokken. De zogenaamde vlucht van de huurlingen moest uiteraard “in der ordnung” georganiseerd worden. Het zegt trouwens al heel wat over de gevechtdiscipline van zijn troepen dat Schaumburg zo'n plan kon ontwikkelen. Hij moest volgens zijn biograaf op advies van Neithard Fuchs eerst wel alle landsknechten van zijn bedoeling op de hoogte stellen omdat het gevaar bestond dat als de eerste knechten zouden vluchten en de volgende er achteraan zouden rennen, het niet meer zou lukken de troep te laten keren. Dus hield hij een toespraak tot zijn mannen in de beste traditie van de grote veldheren, met als teneur: “Lieve broeders, jullie zien de grote troep vijanden. Niemand behalve God kan ons helpen. Vluchten brengt geen voordeel, alleen maar schande, laster en dood. Rondom ons is de zee, achter ons het moeras en vóór ons de vijand. Wij moeten vandaag dus sterven óf ons ridderlijk weren”.

Dit krijgsplan slaagde echter niet. De landsknechten deden precies zoals hun opgedragen was: ze trokken in slagorde naar voren, dus richting Laaxum en verder naar de zijl, twijfelden vervolgens op commando en sloegen ordelijk op de vlucht. Maar de Woud-Friezen, zo deelt de biograaf van Schaumburg mee, deden als de ganzen: ze rekten hun hals maar wilden niet jagen.⁴² Dus raakten Schaumburg en Fuchs lichtelijk in paniek (“erschracken hart”) en wisten zij niet wat ze moesten doen.

De slag

De oplossing werd aangedragen door een Friese soldaat uit de eenheid van Hero Hottinga en Goslick Juwina. Die was bekend met de streek omdat hij er gewerkt had. Hij zei dat er aan de andere kant van de gracht een “fraai” dorp met een edelmannswoning lag, en hij wist ook een goede plaats aan te wijzen waar de gracht kon worden overgestoken om van daar af met droge voeten de vijanden tegemoet te trekken. Dat fraaie dorp kan geen andere plaats zijn geweest dan Warns, met de stins van Sytzama ten oosten van de kerk. De niet gepubliceerde Latijnse tekst van de *Prelarius* uit het

in einen walt sehe, den die in dem lant gar vil und vier schuech lenger spis den die unsern lantsknecht haben, heissen sie schotten; haben am undern ort schuben, damit sie in die mosigen graben setzen wen si uberspringen, das sie niet bestecken”. Over het gebruik van de polsstok als spies c.q. piek in Friesland in later tijd zie J.J. Kalma, ‘Mei de pols der op út’, *It Heitelân* 33 (1955), 73-74.

⁴¹ Keller, *Die Geschichten und Taten*, 170.

⁴² Ibid.: “Die Friesen stunden, reckten ir hels als die gens, wolten nit jagen”.

Afb. 2: Die Schlacht in Friesland: boutsnede van Leonbard Beck uit Der Weis Kunig, het heroïsche beeldverhaal over het leven van keizer Maximiliaan, samengesteld omstreeks 1515 door diens secretaris Marx Treitzsaurwein von Ebrentreitz en voor het eerst uitgegeven in Wenen 1775. Bij deze prent hoort een korte beschrijving onder de titel: *Wie des Jungen weissen kunigs Hauptmann, der beruemt furst, auf die Springer zug und Sy schlug (cap. CLXXXIV). Die beroemde vorst is uiteraard Albrecht van Saksen, terwijl met de "Springer" de Friezen bedoeld zijn, ongetwijfeld als verwijzing naar het gebruik van de polsstok-piek door de Friese strijders. In het commentaar bij deze prent wordt steeds verwezen naar de slag bij Bomsterzijl in 1500, omdat Albrecht daar zelf bij aanwezig is geweest. Net zoals bij Laaxum wisten de Saksen ook hier de (nu opstandige) Friezen te verslaan door "ain Wasser" over te steken en ben in gesloten afdelingen achterna te jagen.*

nabijgelegen klooster Hemelum zegt ook met zoveel woorden dat Warns de plaats van de slag is geweest. Volgens de auteur kwam het tot een treffen "in campum spaciosum prope villam Warns".⁴³ De volgende vraag is dan waar de genoemde gracht moet

⁴³ *Praeliarius*, Provinciale Bibliotheek Friesland, Leeuwarden, hs. 1383, 26. In *Proeliarius*, tr. Ottema, 44, ontbreekt deze passage, met als gevolg dat er een gat in het verhaal zit.

worden gezocht en het zompige land waar de landsknechten anders natte voeten van zouden hebben gekregen. Dat moet wel de Potsloot zijn geweest, even ten westen van Warns. Die moest het lage en moerassige land ontwateren tussen Warns enerzijds en Scharl en Laaxum anderzijds. Hij stond in verbinding met de Warnzer vaart. Op het kaartblad 'Hemelumer Oldeferd' in de atlas van Schotanus (1718) is nog duidelijk te zien dat de Potsloot een meanderende verbinding had met een poel even oostelijk van Laaxum.⁴⁴ Op welke hoogte de landsknechten dit water overgestoken zijn, is overigens moeilijk te zeggen. Het kan vrij noordelijk zijn geweest, op de plaats waar de weg van Scharl op de kerkbuurt van Warns toeloopt. Van daaruit kan men immers snel de *Edelmannsitz* van Sytzama bereiken. Tegen die lokalisering pleit echter dat zo'n noordelijke route een grote en dus tijdrovende omtrekkende beweging vergde. Bovendien lag de weg van Scharl naar Warns er in 1498 ook al, vermoedelijk met een brug over de Potsloot: dan was het dus niet nodig om een dam aan te leggen. Ik acht het daarom waarschijnlijker dat de mannen een zuidelijker pad kozen, via een hooiweg van het Hoge Klif af naar het noord-oosten.⁴⁵

Door de Warnzer vaart en de Potsloot zullen dan de drie schepen met geschut en ander oorlogstuig, zoals bijlen, scheppen en ander materiaal dat "zum steigen und stirmen gehört" aangevoerd zijn, waarvan de biografie van Schaumburg melding maakt.⁴⁶ Juist in deze fase gaf legeraanvoerder Schaumburg de schuiten die hij uit Sneek had laten meevoeren (dezelfde blijkbaar die eerder bij de mislukte expeditie naar de Lage Wouden vergeefs naar Akkrum waren gestuurd) een teken om vanuit het meer, waar ze aan wal lagen, dichterbij te varen. Met de meegevoerde spaden werd de gracht in een ommezien zo ver gedempt dat de troep erover heen kon gaan en ook de kanonnen en haakbussen naar de hoge grond konden worden gebracht. Op die wijze verkregen Schaumburg en Fuchs een prima uitgangspunt voor een veldslag: ze stelden hun mannen weer in slagorde op, richtten hun kanonnen naar de wind en staken het grote dorp op tal van plaatsen in brand om de vijand uit te dagen om op hen toe te stormen. Volgens hun gewoonte knielden de landsknechten eerst neer om te bidden voor succes en geluk in de strijd.⁴⁷

Dit keer slaagde het plan wel, althans volgens het verhaal van Schaumburg. Een van de twee grote groepen waarin de Friezen waren ingedeeld, geschat op zo'n zesduizend man maar stellig de helft kleiner, trok op in hun richting. De Friese kronieken geven geen details over de gang van zaken in het gevecht maar laten wel doorschemeren dat de Woud-Friezen zich inderdaad hebben laten verleiden om te vroeg de aanval in te zetten. Hun legermacht was op dat moment nog niet compleet, omdat ze nog wachtten op de driehonderd man uit Leeuwarden en omgeving die nog onderweg waren. Uitgezonderd de auteur van de *Prelarius* weten de kroniekschrijvers niet te melden wie de

44 B. Schotanus a Sterringa, *Uitbeelding der heerlijkeit Friesland* (s.l. 1718, herdruk Amsterdam-Leeuwarden 1970).

45 De derde mogelijkheid: direct van Laaxum omhoog naar Warnzer Zuidburen waar nu de weg loopt, ligt minder voor de hand, omdat een manoeuvre hier voor de Woud-Friezen duidelijk zichtbaar zou zijn geweest.

46 Keller, *Die Geschichten und Taten*, 170.

47 Dit wordt niet alleen door de biograaf van Schaumburg verteld maar ook door Jakob van Oest, *Prelarius*, 26: "In quo loco [Warns] genua flectens cum suis Deoque se committens consummata prece surrexit, suisque bene dispositis in ordine belli bombardis emissis strages silvestrium magna facta est".

leiding van het leger van Zevenwouden had. Jakob van Oest wijst Douwe Galesz. Galema (“Dodo Galess”) van Koudum aan als degene die samen met de burger Jarich Harings van Workum het initiatief tot de mobilisatie van de Woud-Friezen had genomen.⁴⁸ Peter van Thabor noemt Barra Rommertsma van Rottum, Eba Selkazoon (of beter Solckezoon) Meynama van Oldeouwer en Meyna Sywrds van Rotsterhaule als de hoofdelingen uit Zevenwouden die in de slag omkwamen. Hij laat echter in het midden of zij ook als aanvoerders opgetreden zijn.⁴⁹ Gezien hun hoofdelingschap zou men dat wel verwachten. Hoe dan ook, van een goed gecoördineerde leiding was bij de Woud-Friezen geen sprake. Jancko Douwama en ook Worp van Thabor hebben veel kritiek op hun doldrieste gedrag.⁵⁰ Eerstgenoemde suggereert dat er onder hun leiders twee meningen heersten: de ene groep wilde met de reeds verzamelde overmacht onmiddellijk op de Duitsers afgaan, de andere, bestaande uit verstandige lieden (“den nu wat wisten”), ontraadden dat en zeiden dat men beter kon wachten tot iedereen gearriveerd was, in het bijzonder de Leeuwarders, die “certeijn” op pad waren. Sommige Woud-Friezen echter, door Douwama als gekken gekwalificeerd, riepen dat meteen de aanval moest worden ingezet omdat de landsknechten anders zouden ontkomen “en hoer also de ganse somer up de benen holden”. Ze liepen eigenmachtig naar voren, de vijand tegemoet, mogelijk onder bevel van de genoemde hoofdelingen en niet in gesloten formatie maar “voerstroeijs int velt hijr en daer lopende”. De anderen bleven staan, met als gevolg dat er twee groepen ontstonden. Dat zouden dan de twee “grossen Haufen” geweest kunnen zijn die Schaumburg zag.

Eer de voorste linies van de landsknechten en de eerste groep Woud-Friezen met gestrekte spiesen op elkaar stootten, werd met grote en kleine bussen geschoten. De Woud-Friezen zouden het eerst gevuld hebben, maar zij richtten te hoog volgens het Schaumburg-verslag. Niet meer dan één Duitse soldaat, een man uit het graafschap Fürstenberg, werd erdoor getroffen. De met hagel geladen vuurwapens van de Duitsers hadden wel een grote uitwerking. Volgens haast alle kroniekschrijvers zou alleen al de Saksische artillerie bereikt hebben dat de Woud-Friezen het op een lopen zetten. Peter van Thabor noemt het een schande voor alle lieden en landen dat zij zonder “hantweringhe” op de vlucht geslagen zijn.⁵¹ De biograaf van Schaumburg heeft echter een andere lezing. Hij schrijft dat dat laatste pas gebeurde nadat de Friezen met hun spiesen in gevecht geraakt waren met de voorste mannen van de landsknechtenfalanx. Hij legt uit dat het succes van de Duitse legeraanvoerder mede te danken was aan diens slimme tactiek om een aantal mannen met hellebaarden en “Katzbalger” – dat zijn grote zwaarden met een brede kling – tussen de spiesdragers op te stellen: die sloegen met hun wapens de Friese spiesen neer en hielden ze laag, zodat de volgende linie de vijanden kon neersteken voordat die hun wapens teruggetrokken hadden om opnieuw te steken. Nadat op deze wijze twee linies omver waren gehaald, sloegen de voorste Friezen van de grote formatie die in de aanval was gegaan, op de vlucht. En zoals het in zulke gevallen

48 Ibid.: “Jaerich Harinx (...) qui et auctor (ut ferebatur) una cum Dodone Galess convocationis Silvestrium fuerat”; *Proeliarius*, tr. Ottema, 45.

49 Peter van Thabor, *Historie*, 134.

50 Worp van Thabor, *Vierde boek*, 301; *Jancko Douwama's geschriften*, 96-97.

51 Peter van Thabor, *Historie*, 134: “Nochtans die Woltman nam scandelicken voir allen luyden ende landen die vlucht, sonder enighe hantweringhe...”.

altijd gaat, namen de vorsten de achtersten mee, zodat iedereen voor zijn leven begon te rennen.

Toen Schaumburg dat zag, riep hij zijn mannen toe dat, als ze hun eer en leven wilden behouden, ze niet meteen achter de vluchters aan moesten jagen maar hun slagorde dienden te bewaren. Hij was namelijk bang dat ze bij het plunderen in wanorde zouden raken. Dan zouden ze immers een makkelijke prooi zijn voor de andere Friese formatie die nog niet in actie gekomen was. Zodoende beval zij om de achterste linie van haakbusschutters voorop te laten gaan, gevolgd door een rij mannen met slagwapens of korte 'geweren', waarna de "ordnung" ofwel het gehele carré zich in beweging zette. Alle tegenstanders die hun voor de voeten kwamen, werden doodgemaakt. Toen de Friezen in de tweede groep zagen dat de landsknechten hun slagorde niet verlieten, zetten ook zij het op een lopen, wat voor Schaumburg het teken was om zijn mannen "frohlich" aan te moedigen nu wel te gaan jagen, met de woorden: "Wer nu laufen und was guts tun mag, der saum sich nit!"⁵²

Omdat de landsknechten in zuidelijke richting de Warnzer geestrug af liepen, konden de vluchtende Friezen geen andere kant op dan over de zijl via de Ouddijk naar de hoogte van Bakuizen en het Mirnzer Klif vluchten. Dat leidde natuurlijk tot een enorme chaos bij de smalle dijkweg. Mannen trokken hun harnas uit, smeten hun wapens weg en renden voor hun leven. Volgens Sicke Benninge, die het groot aantal doden en gevangenen van Langewold en Vredewold betreunde, ontkwamen er velen in hun "bloote hembt", richting Sloten en Tacozijl.⁵³ De kroniek *De Pbrisonum gestis* geeft als detail dat sommigen poogden aan de landsknechten te ontkomen door de later ingedijkte baai tussen Rode Schuur en het Mirnzer Klif over te zwemmen.⁵⁴ Het resultaat was dat veel Woud-Friezen door verdrinking om het leven kwamen. Jakob van Oest, de eerste auteur van de *Preliarius*, meldt dat er tal van Woud-Friezen op hun vlucht in sloten verdronken; veel anderen zouden door uitputting en dorst als gevolg van de grote hitte bezweken zijn.⁵⁵ En dan waren er nog lieden die meteen over Bakhuisen naar het klooster Hemelum vluchtten om daar alle proviand op te maken en snel verder te gaan. Geen wonder dat de abt, die vernomen had dat de Woud-Friezen bij een overwinning het klooster in brand zouden hebben gestoken, blij was met hun nederlaag. Hij besluit zijn verhaal dan ook met de opmerking dat de verliezers in de put waren gevallen die ze zelf hadden gegraven.

Wat de aantallen doden, gewonden en gevangenen betreft, bestaat allerm minst eenstemmigheid onder de kroniekschrijvers. Worp van Thabor en Henricus Goude noemen een totaal van honderd Friese doden. Peter van Thabor en de anonieme Thaborse kroniek *De Pbrisonum gestis* komen uit op honderdvijftig gesneuvelden, waarbij Peter de kanttekening plaatst dat dat exclusief de mannen is die door verdrinking het leven verloren. Voor de Duitse landsknechten telt hij maar één gewonde en drie doden, alle

52 Letterlijk: "wie nu loopt en iets goed verrichten kan, moet zichzelf niet ontzien": Keller, *Die Geschichten und Taten*, 172. Bedoeld is natuurlijk: wie buit wil behalen, grijpe nu zijn kans.

53 Sicke Benninge, *Chronickel*, 26.

54 *De Pbrisonum gestis*, 147: "... ubi centum quinquaginta in fuga sunt trucidati, aliquot quod agger angustus, per quem fugiendum, erat inter duos clives Scerlensem et Mirnsem, ob id quidam ad mare se precipitarunt atque submersi sunt, nam sperabant se tranaturos inter duos clivos".

55 *Proeliarius*, tr. Ottema, 44.

drie soldaten die bij het achtervolgen van de Woud-Friezen waren verdronken. Lijken deze aantallen verrassend laag, de biograaf van Schaumburg kan niet anders dan zwaar overdreven hebben toen hij neerschreef dat de landsknechten niet minder dan vijfduizend man doodsloegen.

Besluit

Honderd doden of vijfduizend, de slag bij Laaxum liep uit op een beschamende en verpletterende nederlaag voor de Woud-Friezen, met als resultaat dat Schaumburg zijn veroveringstocht voor Albrecht ongehinderd kon voortzetten. Alleen Leeuwarden moest daarna nog gepacificeerd worden maar dat was een kwestie van tijd. De uitslag van de confrontatie in de Zuidwesthoek was dus van groot belang. Had Schaumburg verloren, dan had dat ongetwijfeld het einde van de landsheerlijke ambities van Albrecht van Saksen in Friesland betekend. Dan ook had Groningen te zamen met de Vetkopers zijn eigen vorm van vrede weer aan Westerlauwers Friesland kunnen opleggen. Dat is echter niet gebeurd: Schaumburg en Fuchs trokken aan het langste eind.

Aan de wapens heeft het niet gelegen. Zoals we al eerder uit de biografie van Schaumburg opmaakten, waren de Friezen met het voor die tijd typische infanteriewapen van de lange spies of piek uitgerust. Verder hadden ze haakbussen tot hun beschikking, al is niet bekend hoeveel. Naar alle waarschijnlijkheid hadden de Duitse huurlingen een voorsprong op dit terrein, omdat ze groot schiettuig in het veld konden brengen dat ze met hagel laadden. De kronieken melden dat de Woud-Friezen daardoor zeer geïmponeerd waren. Desondanks lijkt mij dat voordeel niet doorslaggevend te zijn geweest.

Om de in het begin gestelde vraag hoe de Woud-Friezen met hun grote overmacht konden verliezen te beantwoorden, kunnen we het beste Worp van Thabor aan het woord laten. Hij zegt dat de Woud-Friezen hebben verloren omdat ze de kunst van het vechten niet beheersten, wat hij toelicht met de opmerking dat ze niet wisten hoe ze “oorde stellen” moesten, dus een slagorde vormen. Het ontbrak hun aan leiding en discipline: “want sy gheen hoofltlyuden, rodtmeisters ende weyflers [sergeants] en hadden, die haer regierden ende duongen in die oorde alst geuoonlick is; maer liepen als een hoop schaeppen sonder harder, ende alser een liep, so liepense altemael”.⁵⁶ Zijn conclusie is dat ze op de Leeuwarder burgers en soldaten hadden moeten wachten, die wel wisten hoe ze in slagorde moesten vechten. Hadden ze hun geduld bewaard – de Leeuwarders waren op slechts anderhalve mijl genaderd toen het gevecht een aanvang nam – dan had Wilwold von Schaumburg de strijd verloren.

Of Worp met dat laatste gelijk had, is echter de vraag. In de omstandigheid dat een deel van de Woud-Friezen niet wachtte, zit nu juist de knoop. Daaruit kan worden afgeleid dat ze geen hoofdaanvoerder hadden die de tactiek van de hele strijdmacht kon bepalen. We mogen aannemen dat de Leeuwarders voor meer weerstand hadden gezorgd, maar dat had het gebrek aan een bevelhebber niet goedgemaakt. De enige keer dat een boerenleger het in Noord-West-Europa van huurlingen won, ruim twee jaar later bij Hemmingstedt in Dithmarschen, werden de boeren op deskundige wijze door één man geleid, namelijk door Wolf Isebrant, een Hollander die zich als boer in

⁵⁶ Worp van Thabor, *Vierde boek*, 301.

Dithmarschen had gevestigd.⁵⁷ Het kan niet anders of deze Isebrant had eerder ervaring in de moderne oorlogsvoering opgedaan, mogelijk als landsknechtenkapitein. Hij moet zijn mannen tevoren ook geoefend hebben. Zij lieten in het gevecht immers zien de door de Duitse landsknechten van de Zwitsers overgenomen tactiek van vechten in een gesloten falanx goed door te hebben. Zover waren de Woud-Friezen op 10 juni 1498 nog allerminst, niettegenstaande het feit dat ze ruim twee jaar eerder bij Sloten al op onfortuinlijke wijze kennis hadden gemaakt met deze nieuwe manier van vechten.⁵⁸ Behalve aan ervaring ontbrak het hun dus vooral aan een goede legeraanvoerder.

Zonder zo'n aanvoerder, zonder onderofficieren ook en zonder een goede bevelstructuur met een organisatie van trommelaars en pijpers kon zelfs een overmacht het niet meer opnemen tegen een klein beroepsleger dat goed uitgerust en geleid werd. Wat dat betreft waren de tijden sinds 1345 gewijzigd, vooral in de jaren zeventig en tachtig van de vijftiende eeuw. Het krijgsbedrijf was geprofessionaliseerd, mede door toedoen van Maximiliaans veldheer Albrecht van Saksen en zijn huurlingenkapiteins.⁵⁹ En omdat de staatsmacht uiteindelijk op militaire macht gebaseerd was, betekende dat dat het lot van Friesland van toen af in handen van vorsten lag: alleen zij konden op basis van belastingheffing beroepslegers huren en betalen. Na Laaxum en na het mislukte beleg van Franeker in 1500 hadden hoofdelingen, bewapende boeren of stedelijke milities weinig meer in te brengen, ook niet toen het Georg van Saksen in 1514 allemaal te duur werd. Daarna werd om Westerlauwers Friesland gestreden door een keizer en een hertog, elk weer met zijn beroepsleger. De inwoners konden alleen zeggenschap en bestuursinvloed verkrijgen door via vertegenwoordigers voorwaarden te verbinden aan de landsheerlijke belastingheffing. Een zelfstandige militaire rol was niet meer voor hen weggelegd.

Zusammenfassung

Die Huldigung Albrechts von Sachsen als Gubernator Frieslands am 30. April 1498 bedeutete für die Gebiete westlich des Lauwers das Ende der vielbesungenen friesischen Freiheit. Der Herzog mußte jedoch seine Herrschaft militärisch abzwängen. Die Bewohner der südlichen und östlichen Distrikte Frieslands (Zevenwolden) brachten Anfang Juni 1498 ein großes Heer zusammen, um die Landsknechte des Albrecht zu verjagen. Am 10. Juni 1498 kam es bei Laaxum zu einer Feldschlacht. Trotz ihrer Übermacht (mehr als 6.000 gegenüber 1.500 Mann) erlitten die Zevenwoldner eine entscheidende Niederlage. Schuld daran war, nebst ihrer mangelhaften Übung, die Entbehrung einer einheitlichen Leitung. Die Niederlage zeigt, daß ein aufgebotenes, ungeübtes Bauernheer in dieser Zeit, auch wenn es zahlenmäßig weitaus überlegen war, gegen gut geübte Söldnertruppen erfolglos bleiben mußte.

57 Lammers, *Die Schlacht bei Hemmingstedt*, 141-142, 181.

58 Cf. J.A. Mol, 'Hoofdelingen en huurlingen. Militaire innovatie en de aanloop tot 1498', in: Frieswijk e.a. (red.), *Fryslân*, 65-84.

59 Over de moderne oorlogsvoering met geoefende infanterie-eenheden in gesloten falanx-opstellingen: M. Nell, *Die Landsknechte. Entstehung der ersten deutschen Infanterie* (Berlijn 1914); Ch. Oman, *A History of the Art of War in the Sixteenth Century* (Londen 1937), 63-88.